

Robert Hertz

Traducere: Smaranda Jilăveanu
smarandamadame@yahoo.com

Preeminența mâinii drepte. Studiu asupra polarității religioase* (în *Revue philosophique*, XXXIV, 1909)

[80] Există vreo asemănare mai mare decât asemănarea celor două mâini ale omului? Și totuși o inegalitate atât de frapantă!

Mâna dreaptă se asociază cu onorurile, cu desemnările măgulitoare, cu prerogativele: ea acționează, poruncește, apucă. Dimpotrivă, mâna stângă e disprețuită și redusă la rolul de auxiliar umil; nu poate nimic prin ea însăși, asistă, vine pe locul al doilea, reține.

Mâna dreaptă este simbolul și modelul aristocrației de orice fel, mâna stângă e simbolul plebei.

Care sunt titlurile de noblețe ale mâinii drepte? Și de unde vine servitutea celei stângi?

I – Asimetria organică

[81] Orice ierarhie socială pretinde că se bazează pe natura lucrurilor (în greacă în text); astfel, ea își conferă eternitate, scapă devenirii și inovațiilor. Aristotel justifica sclavia prin superioritatea grecilor asupra barbarilor; iar bărbatul, înoportunitat astăzi de revendicările feministe, invocă inferioritatea naturală a femeii. Tot așa, conform opiniei curente, preeminența mâinii drepte ar rezulta direct din structura organismului și nu ar datora nimic convenției sau credinței schimbătoare a oamenilor. Dar, în ciuda aparențelor, criteriul naturii nu e nici mai clar, nici mai decisiv, când e vorba de precizarea atribuțiilor celor două mâini decât în privința conflictelor dintre rase sau sexe.

Aceasta nu înseamnă că n-au existat tentative care să atribuie îndemânării mâinii drepte o

---

* Titlu original: „La prééminence de la main droite. Étude sur la polarité religieuse”, în *Sociologie religieuse et folklore*, ediție digitală realizată de Gemma Paquet (<http://www.anthropomada.com/bibliotheque/HERTZ-Robert.pdf>, accesat la 21 aprilie 2019), pp. 80-101. Prezentul text păstrează, în mare, redactarea textului după care s-a realizat traducerea. Referent științific: Sebastian Ștefănuță.

cauză anatomică. Dintre toate ipotezele emise,¹ una singură pare să fi rezistat probei faptelor: cea care leagă preponderența mâinii drepte de dezvoltarea mai considerabilă, la om, a emisferei cerebrale stângi care, se știe, inervează mușchii părții opuse. La fel cum centrul limbajului articulat se găsește în această parte a creierului, centrele care comandă mișcărilor voluntare se găsesc aici în principal. Broca spunea: „suntem dreptaci în ceea ce privește mâna pentru că suntem stângaci în ceea ce privește creierul”. Privilegiul mâinii drepte ar fi bazat pe structura asimetrică a centrilor nervoși având, evident, o cauză organică.²

Există indubitabil o corelație regulată între predominanța mâinii drepte și dezvoltarea superioară a creierului stâng. Dar dintre aceste două fenomene, care este cauza, care efectul? Ce ne interzice să inversăm fraza lui Broca și să spunem: „Suntem stângaci în ceea ce privește creierul pentru că suntem dreptaci în ceea ce privește mâna.”³ Este cunoscut faptul că folosirea unui organ determină o nutriție mai [82] abundentă și, prin urmare, o creștere a aceluia organ. Activitatea mai intensă a mâinii drepte, care implică o activitate mai intensă a centrilor nervoși stângi, are drept efect favorizarea dezvoltării acestora.⁴ Dacă facem abstracție de efectele produse de exercițiul mâinii și de obiceiurile dobândite, superioritatea fiziologică a emisferei stângi se reduce la atât de puțin încât ea poate cel mult să determine o ușoară preferință în favoarea părții drepte.

Dificultatea de a atribui asimetriei membrilor superioare o cauză organică sigură și adecvată, legată de faptul că animalele cele mai apropiate de om sunt ambidextre,⁵ i-a condus pe mulți autori la a elimina orice cauză anatomică privind privilegiul mâinii drepte. Acesta nu ar fi inerent structurii genului uman, ci și-ar datora originea exclusiv condițiilor exterioare organismului.⁶

Această negație radicală este temerară. Fără dubiu, cauza organică a îndemânării mâinii drepte este îndoielnică, insuficientă, greu de diferențiat de influențele din afară care se exercită asupra individului și-l formează; dar acest lucru nu este un motiv de a nega dogmatic acțiunea factorului fizic. De altfel, în câteva cazuri, când influența externă și tendința organică sunt în conflict, e posibilă afirmația că inegala dexteritate a mâinilor ține de o cauză anatomică. În ciuda

---

¹ Vom găsi expozeul și analiza la sir Daniel WILSON, *Lefthandedness*, Londra, 1891, p. 149 sqq. Dr. J. JACOBS, *Onze Rechtschandigheid*, Amsterdam, 1892, p. 22 sqq. J. JACKSON, *Ambidexterily*, Londra, 1905, 41 sqq.

² Vezi WILSON, p. 183 sqq. ; BALDWIN, *Développement mental dans l'enfant et dans la race*, p. 67 sqq.; VAN BIERVLIET, *L'homme droit et l'homme gauche*, în *Revue philosophique*, 1899, t. XLVII, p. 276 sqq.

³ JACOBS, p. 25 sqq.

⁴ Bastian și Brown-Sequard, în WILSON, pp. 193-194.

⁵ ROLLET, *La taille des grands singes*, în *Revue scientifique*, 1889, p. 198; JACKSON, p. 27 sqq., 71.

⁶ JACOBS, pp. 30, 33.

presiunii energice, uneori chiar crudă, pe care o exercită societatea, încă din copilărie, asupra stângacilor, aceștia păstrează pe tot parcursul vieții lor o preferință instinctivă pentru folosirea mâinii stângi.⁷ Dacă suntem obligați să recunoaștem aici prezența unei dispoziții congenitale către asimetrie, este de asemenea obligatoriu să admitem că, invers, la un anumit număr de oameni, folosirea preponderentă a mâinii drepte rezultă din conformația corpului lor. Afirmția cea mai probabilă poate fi exprimată într-o formă matematică, de altfel prea puțin riguroasă: dintr-o sută de oameni, doi sunt, de felul lor, stângaci, rebeli oricăror influențe contrare; un procent ceva mai mare se compune din dreptaci ereditari; între aceste două extreme se află masa celor care, lăsați liber, s-ar putea servi aproape la fel de ambele mâini, în general cu o preferință lejeră pentru mâna dreaptă.⁸ Astfel, nu trebuie negată existența tendințelor organice spre asimetrie; dar, lăsând deoparte câteva cazuri excepționale, voga predispoziție pentru mâna dreaptă, care pare răspândită la specia umană, n-ar fi suficientă pentru determinarea preponderenței absolute a mâinii drepte, dacă nu ar fi fixată și întărită de influențe externe.

[83] Dar, chiar dacă s-ar stabili că, prin firea lucrurilor, mâna dreaptă este superioară mâinii stângi, ca sensibilitate tactilă, forță și abilitate, tot ar rămâne de explicat de ce un privilegiu de sorginte umană se adaugă unuia natural, de ce mâna mai bine dotată este singura exersată și cultivată. Rațiunea n-ar recomanda încercarea de a corecta prin educație infirmitatea membrului celui mai puțin favorizat? Dimpotrivă, mâna stângă este ținută în inactivitate, metodic îndepărtată în dezvoltarea ei. Dr. Jacobs ne povestește că în timpul inspecțiilor sale medicale din Indiile olandeze, a observat adesea că copiii băștinașilor aveau brațul stâng în întregime legat tocmai pentru a-i învăța să nu se folosească de el.⁹ Noi am suprimat legăturile materiale; cu asta am făcut totul. Unul dintre semnele distinctive ale unui copil «bine crescut» este mâna lui stângă incapabilă de vreo acțiune independentă.

Se va putea spune că orice efort de dezvoltare a aptitudinilor mâinii stângi e condamnat dinainte la insucces? Experiența demonstrează contrariul. În rarele cazuri când, ca urmare a unor nevoi tehnice, mâna stângă este exersată și antrenată în mod corespunzător, ea face servicii aproape echivalente cu cele ale mâinii drepte; de exemplu la pian, la vioară, în chirurgie. Dacă se întâmplă un accident care privează un om de mâna sa dreaptă, stânga, după un timp dobândește

---

⁷ WILSON, pp. 140, 142.

⁸ WILSON, pp. 127-128; JACKSON, pp. 52, 97. Acest autor estimează la 17% numărul dreptacilor din naștere; el nu explică cum a obținut această cifră. VAN BIERVLIET (p. 142, 373) nu admite «existența ambidextrilor veritabili»; după el, 98% dintre oameni sunt dreptaci. Dar el nu se referă decât la adulți și dă cuvântului «ambidextru» un sens mult mai restrâns. Ceea ce contează nu sunt atât dimensiunile oaselor sau forța mușchilor, cât folosirea posibilă a unui membru sau a altuia.

⁹ JACOBS, p. 33.

forța și îndemânarea care îi lipseau. Exemplul stângacilor este încă și mai convingător, căci, de data aceasta, educația, în loc să o urmeze și să o exagereze, combate tendința instinctivă de «unidextrie»; consecința este că stângacii sunt în general ambidextri și se fac adesea remarcați prin abilitatea lor.¹⁰ Acest rezultat poate fi atins de majoritatea oamenilor care nu au o preferință irezistibilă într-un sens sau în celălalt și a căror mână stângă nu cere decât să fie exersată. Metodele de cultivare bimanuală, aplicate de câțiva ani, în special în școlile engleze și americane, au dat deja rezultate concludente¹¹: nimic nu se opune ca mâna stângă să primească o educație artistică și tehnică asemănătoare cu cea a mâinii drepte, care până acum a avut monopolul.

Deci mâna stângă nu e neglijată pentru că este infirmă și neputincioasă; dimpotrivă. Această mână este supusă unei adevărate mutilări, care nu e mai puțin dăunătoare pentru că se referă la funcția și nu la forma exterioară a organului, pentru că e fiziologică și nu anatomică. Sentimentele pe care le inspiră un stângaci într-o societate simplă¹² se aseamănă cu cele pe care le inspiră cineva necircumscriș în locurile în care circumcizia este lege. Aceasta deoarece a fi dreptaci nu e ceva acceptat ca o necesitate care ține de natură; este un ideal căruia fiecare trebuie să i se conformeze și a cărui respectare societatea ne-o impune [84] prin sancțiuni pozitive. Copilul care se folosește în mod activ de mâna sa stângă este certat sau lovit peste mâna temerară; astfel, faptul de a fi stângaci este un delict, care atrage asupra vinovatului ridicolul și o reprobare socială mai mult sau mai puțin explicită.

Astfel, asimetria organică este la om, în același timp, un fapt și un ideal. Faptul este pus pe seama anatomiei, în măsura în care el rezultă din structura organismului; dar oricât de avansată am presupune-o, ea este incapabilă să explice originea și rațiunea de a fi a idealului.

II – Polaritatea religioasă

Preponderența mâinii drepte este obligatorie, impusă de constrângere, garantată de sancțiuni; din contră, asupra mâinii stângi se exercită o veritabilă interdicție, ceea ce o paralizează. Deci diferența de valoare și de funcție existentă între cele două membre ale corpului nostru prezintă în cel mai înalt grad caracteristicile unei instituții sociale; iar studiul acesteia ține de sociologie. Mai exact, e vorba de refacerea genezei unui imperativ jumătate estetic, jumătate

---

¹⁰ WILSON, p. 139 sqq., 148-149, 203: stângaciul beneficiază de dexteritatea congenitală a mâinii sale stângi și de îndemânarea dobândită a mâinii sale drepte.

¹¹ Vezi JACKSON, p. 195 sqq.; LYDON, *Ambidextrous drawing*, Londra, 1900; Omer BUYSE, *Méthodes américaines d'éducation*, p. 145 sqq. - Există în Anglia, de câțiva ani, o Societate a Cultivării Ambidextriei.

¹² Cf. (despre țărani din Lombardia și Toscana) LOMBROSO *Lefthandedness*, în *North American Review*, 1903, p. 444. Lombroso crede că e justificată din punct de vedere științific străvechea prejudecată despre stângaci.

moral. Or, idealurile care, laicizate, ne mai domină și astăzi comportamentul, s-au născut și s-au dezvoltat sub o formă mistică, sub imperiul credințelor și al emoțiilor religioase. Trebuie deci să căutăm în studiul comparat al reprezentărilor colective explicația privilegiului de care se bucură mâna dreaptă.¹³

O opoziție fundamentală domină lumea spirituală a primitivilor, aceea dintre sacru și profan.¹⁴ Unele ființe sau obiecte, în virtutea naturii lor sau a ca urmare a performării riturilor, sunt impregnate de o esență specifică, iar aceasta le sfințește, le conferă un loc aparte, le comunică puteri extraordinare dar le și supune unui ansamblu de reguli și [85] restricții severe. Lucrurile și persoanele private de această calitate mistică nu dețin nicio putere, nicio demnitate; ele sunt comune, libere, deși fără interdicția absolută de a intra în contact cu ceea ce e sacru. Orice apropiere sau confuzie a ființelor și a lucrurilor aparținând unor clase opuse ar fi nefastă pentru ambele; de aici multitudinea acelor interdicții și tabu-uri care, despărțindu-le, apără totuși ambele lumi.

Antiteza dintre sacru și profan primește o semnificație diferită după poziția pe care o ocupă în lumea religioasă conștiința care clasează și evaluează ființele. Puterile supranaturale nu sunt toate de același fel: unele se exercită în armonie cu natura lucrurilor, au un caracter regulat și măreț, care inspiră venerarea și încrederea; celelalte, dimpotrivă, violează și tulbură ordinea universală, iar respectul pe care îl impun este compus mai ales din aversiune și teamă. Toate aceste energii prezintă acea trăsătură comună de a se opune profanului, față de care sunt periculoase și interzise. Contactul cu un cadavru produce asupra ființei profane aceleași efecte ca ale unui sacrilegiu. În acest sens, Robertson Smith a avut dreptate să afirme că noțiunea de tabu cuprinde laolaltă sacrul și impurul, divinul și demonicul. Dar perspectiva lumii religioase se schimbă, dacă privim nu din punct de vedere profan, ci din punct de vedere sacru. Astfel, confuzia semnalată de Smith nu mai există: șeful polinezian, de exemplu, știe bine că religiozitatea de care e impregnat cadavrul este în mod radical contrară celei pe care o poartă în el. Impurul se separă de sacru pentru a veni să se plaseze la polul opus al lumii religioase. Pe de altă parte, profanul nu se mai definește, din acest punct de vedere, prin caracteristici pur negative:

---

¹³ Majoritatea faptelor etnografice pe care se sprijină acest studiu provine de la maori, mai exact de la tribul foarte primitiv tuhoe, ale cărui reprezentări au fost notate cu o admirabilă fidelitate de Elsdon BEST în articolele sale din *Transactions of the New-Zealand Institute* [de acum înainte Tr. N.-Z. I.] și în *Journal of the Polynesian Society* [de acum înainte J. P. S.].

¹⁴ Expozeul nostru privind polaritatea religioasă nu pretinde să fie decât o schiță rapidă. Majoritatea ideilor emise aici vor părea familiare cititorului, dacă el are cunoștință de lucrările publicate în *L'Année sociologique* de DUKHEIM, HUBERT și MAUSS. În privința celor câteva noi perspective din expozeul acesta, ele vor fi reluate în altă parte, împreună cu adaosurile și dovezile necesare.

el apare ca element antagonist care, doar prin simplul său contact, degradează, diminuează și alterează esența lucrurilor sacre. Dacă vrei, este un neant, dar un neant activ și contagios; influența negativă pe care el o exercită asupra ființelor înzestrate cu sfințenie nu diferă decât prin intensitatea provenită de la puterile nefaste. Tranziția între privarea de puteri sacre și posedarea de puteri sinistre este imperceptibilă.¹⁵ Astfel, în clasificarea care a dominat conștiința religioasă, de la origini și ulterior, există o afinitate de natură și aproape o echivalență între profan și impur; cele două noțiuni se combină și formează, prin opunere la sacru, polul negativ al lumii spirituale.

Dualismul, esențial gândirii primitive, domină organizarea socială a oamenilor primitivi.¹⁶ Cele două jumătăți sau frații care formează tribul se opun reciproc precum sacru și profanul. Tot ce se găsește în interiorul fratriei mele e sacru și mi-e interzis; de aceea, eu nu pot nici să-mi mănânc totemul, nici să vărs sângele unui membru al familiei, nici să-i ating cadavrul, nici să mă căsătoresc în interiorul clanului meu. Dimpotrivă, jumătatea opusă este pentru mine profană; este de datoria acestor clanuri să-mi furnizeze hrană, femei și victime umane, să-mi îngroape morții și să-mi pregătească [86] ceremoniile sacre.¹⁷ Dat fiind caracterul religios cu care comunitatea primitivă se simte investită, viața socială are drept condiție necesară existența, în același trib, a unei fracțiuni opuse și complementare, care să-și poată asuma liber funcțiile interzise membrilor din primul grup.¹⁸ Evoluția socială înlocuiește acest dualism reversibil printr-o structură ierarhică și rigidă:¹⁹ în locul clanurilor, separate dar echivalente, apar clase sau caste, dintre care una, la vârf, este esențialmente sacră, nobilă, consacrată operelor superioare, în timp ce alta, la bază, este profană sau imundă și ocupată cu nevoile sociale inferioare. Principiul care le atribuie oamenilor rangul și funcția a rămas același, polaritatea socială este un reflex și o consecință a celei religioase.

Întregul univers se împarte în două lumi opuse: lucrurile, ființele, puterile se atrag sau se resping, se implică sau se exclud, după cum gravitează către un pol sau altul.

---

¹⁵ Se vor găsi mai jos mai multe exemple ale acestei confuzii necesare: a se vedea ce se spune despre clasa inferioară, pământ, femeie, partea stângă.

¹⁶ Privitor la dihotomia socială, vezi MCGEE, Primitive numbers, 19th Ann. Rep. Bur. Of Amer. Ethn., p. 836 sq., 845, și DURKHEIM și MAUSS, De quelques formes primitives de classification, în Année sociologique, t. VI, p. 7 sqq.

¹⁷ Pentru acest din urmă punct, vezi în special SPENCER și GILLEN, Northern Tribes of Central Australia, p. 298.

¹⁸ Să observăm că cele două jumătăți ale tribului sunt adesea localizate în spațiul tribal și ocupă una partea dreaptă, cealaltă partea stângă (în tabără, în cursul ceremoniilor etc.). Cf. DURKHEIM și MAUSS, p. 52 sqq.; SPENCER și GILLEN, pp. 28, 577.

¹⁹ Aceasta este schițată încă din stadiul primitiv: femeile și copiii formează, comparativ cu bărbații adulți, o clasă esențialmente profană.

În principiul sacrului rezidă puterile care conservă și sporesc viața, care dăruiesc sănătatea, preeminența socială, curajul la război și excelența în muncă. Dimpotrivă, profanul (în măsura în care pătrunde în lumea sacră), impurul sunt esențialmente debilitante și ucigătoare; de aici vin influențele funeste care oprimă, micșorează, distrug ființele. Astfel, de o parte, polul forței, al binelui, al vieții; de cealaltă, polul slăbiciunii, al răului, al morții. Sau, dacă preferăm o terminologie mai recentă, într-o latură zeii, în cealaltă, demonii.

Toate opozițiile din natură manifestă acest dualism fundamental. Lumina și întunericul, ziua și noaptea, răsăritul și amiaza, de o parte, apusul și miazănoaptea, de alta, traduc în imagini și localizează în spațiu cele două clase ale puterilor supranaturale: de o parte, viața luminează și urcă, de cealaltă, coboară și se stinge. Același contrast între sus și jos, între cer și pământ: acolo sus, locuința sacră a zeilor, a aștrilor care nu cunosc moartea; aici jos, regiunea profană a muritorilor pe care îi înghite pământul, iar și mai jos, regiunile întunecate unde se ascund târâtoarele și mulțimea demonilor.²⁰

Gândirea primitivă atribuie un sex tuturor ființelor universului și chiar lucrurilor neînsuflețite; toate sunt împărțite în două imense clase, după cum sunt considerate masculi sau femele. La maori, expresia lama tane «parte bărbătească» desemnează cele mai diverse lucruri: virilitatea bărbatului, descendența pe linie paternă, estul, forța creatoare, magia ofensivă etc., în timp ce expresia opusă lama wahine «parte femeiască» [87] este echivalentă cu toate contrariile.²¹ Or, această distincție cu o referință cosmică acoperă în fond antiteza religioasă primordială. Într-adevăr, la modul general, bărbatul este sacru, femeia este profană; exclusă din ceremoniile cultului, aceasta nu este admisă la ele decât având o funcție caracteristică, când trebuie suspendat un tabu, adică atunci când trebuie îndeplinită la cerere o profanare veritabilă.²² Dar dacă femeia este o ființă neputincioasă și pasivă în ordine religioasă, ea își ia revanșa în domeniul magiei: este în mod deosebit aptă pentru actele de vrăjitorie. «De la elementul feminin vin toate relele, suferința și moartea», spune un proverb maori. Astfel, cele două sexe corespund sacrului și profanului (sau impurului), vieții și morții. De aici un abis care le separă, de aici o diviziune a muncii riguroasă între bărbați și femei, de aici ocupațiile repartizate pe sexe, astfel încât să nu existe amestec sau confuzie.²³

---

²⁰ Despre identificarea cerului cu elementul sacru și identificarea pământului cu elementul profan sau sinistru, cf. (pentru maori) TREGGAR, *The Maori race*, p. 408, 466, 486; BEST, în *Tr. N.-Z. I.*, t. XXXVIII, p. 150 sqq., 188, și în *J. P. S.*, t. XV, p. 155. - A se compara [cu] opoziția greacă dintre divinitățile celeste și cele htoniene.

²¹ Vezi mai ales BEST, în *J. P. S.*, t. XIV, p. 206 sqq. și în *Tr. N.-Z. I.*, t. XXXIV, p. 73 sq.

²² BEST, în *J. P. S.*, t. XV, p. 26.

²³ Vezi, pentru maori, COLENSO, în *Tr. N.-Z. L.*, t. I, p. 348 sq. și cf. DURKHEIM, *La prohibition de l'inceste*, în *Année sociologique*, 1, p. 40 sqq. și CRAWLEY, *The Mystic Rose*, Londra, 1902.

Dacă dualismul își imprimă pecetea pe întreaga gândire a oamenilor primitivi, el influențează de asemenea activitatea religioasă sau cultul lor. Nicăieri această influență nu se manifestă mai pregnant decât în ceremonia lira care se întâlnește mai ales în ritualul maori și servește scopurilor celor mai diverse. Preotul formează pe un teren sacru două moviște, dintre care una, partea masculină, este dedicată Cerului, iar cealaltă, partea feminină, Pământului; pe fiecare el așază o baghetă; prima, care se numește «bagheta vieții» și care se găsește la est, e emblema și sediul sănătății, al forței și vieții; cea de-a doua, «bagheta morții», situată la vest, e emblema și sediul tuturor relelor. Ritualurile variază după obiectul special avut în vedere; dar tema fundamentală e mereu aceeași: e vorba, pe de o parte, de respingerea spre polul morții a tuturor impurităților, a tuturor relelor care au pătruns în comunitate și care o amenință, iar, pe de alta, de fixarea, întărirea și atragerea către trib a influențelor binefăcătoare care au locul la polul vieții. Pe parcursul ceremoniei, preotul coboară bagheta Pământului, nelăsând-o în sus decât pe cea a Cerului; este triumful dorit al vieții asupra morții, expulzarea și alungarea relelor, salvarea comunității și distrugerea dușmanilor.²⁴ Astfel, activitatea rituală se orientează după cei doi poli opuși, fiecare având o funcție esențială în cult și corespunzând celor două atitudini contrare și complementare ale vieții religioase.

Cum ar putea corpul omenesc, microcosmosul, să scape de legea polarității care guvernează totul? Societatea, universul întreg au o latură sacră, nobilă, prețioasă și o alta profană și comună, una masculină, puternică, activă și alta feminină, slabă, pasivă, sau, în două cuvinte, una dreaptă și una stângă: iar atunci singur organismul uman ar fi simetric? Reflectând, aici este o imposibilitate: o asemenea excepție nu ar fi numai o inexplicabilă anomalie, ci ar ruina întreaga economie a lumii spirituale. Căci omul este în centrul creației; lui îi revine rolul de a manipula, în scopul de a le dirija către bine, forțele redutabile care aduc viața și moartea. Se poate concepe ca aceste lucruri și aceste forțe, separate și contrare, care [88] se exclud reciproc, să se confunde dând chip abominabilului în mâna preotului și a artistului? Este o nevoie vitală pentru fiecare din cele două mâini «să nu știe stânga ta ce face dreapta ta»:²⁵ preceptul evanghelic nu face decât să aplice această lege a incompatibilității contrariilor, lege valabilă pentru lumea religioasă, unei circumstanțe speciale.²⁶

Dacă asimetria organică nu ar fi existat, ar fi trebuit inventată.

---

²⁴ BEST, în Tr. N.-Z. L., t. XXXIV, p. 87, și în J. P. S., t. XV, pp. 161-162; TREGGAR, p. 330 sqq., 392, 515. Cf. BEST, în J. P. S., t. VII, p. 241.

²⁵ Matei, 6, 3; pentru interdicția reciprocă, cf. BURCKHARDT, Arabic Proverbs, 2, p. 282.

²⁶ M. McGEE a expus, dintr-un punct de vedere și în termeni diferiți de ai noștri, structura dualistă a gândirii primitive. Consideră distincția dintre dreapta și stânga ca supraadăugată sistemului primitiv, care ar conține doar opoziția înainte/înapoi. Afirmația ni se pare arbitrară. Cf. op. cit., p. 843 sqq.

III – Caracteristicile drepte și ale stângii

Modul diferit în care conștiința colectivă apreciază și consideră dreapta și stânga apare distinct în limbaj. Există între cuvintele care desemnează, în limbile europene, cele două părți, un contrast izbitor.

În timp ce pentru «dreapta» există un termen unic, care se impune pentru un areal extrem de întins și prezintă o mare stabilitate,²⁷ ideea de «stânga» este exprimată prin mai multe denumiri distincte, cu o întindere mediocră, care par destinate dispariției continue în cuvintele noi;²⁸ unele dintre aceste cuvinte sunt eufemisme evidente,²⁹ altele [89] sunt de origine foarte obscură. «Se pare că, spune M. Meillet,³⁰ vorbind despre partea stângă, s-ar evita pronunțarea cuvântului propriu și se tinde înlocuirea lui cu cuvinte diferite, reînnoite constant». Multiplicitatea și instabilitatea termenilor desemnând stânga, caracterul lor eludant și arbitrar, s-ar explica prin sentimentele de neliniște și aversiune pe care comunitatea le are în privința părții stângi.³¹ Neputând schimba lucrul respectiv, i se schimbă numele, în speranța abolirii sau atenuării răului. Dar degeaba: chiar cuvintele cu o semnificație fericită, pe care prin antifrază le aplicăm stângii, sunt repede contaminate prin obiectul pe care-l exprimă și contractă o calitate «sinistră», care, curând, le va face să devină interzise. Astfel, opoziția existentă între stânga și dreapta se manifestă până și în natura și destinația denumirilor lor.

Același contrast apare dacă vom considera semnificația cuvintelor «drept» și «stâng». Primul servește la exprimarea ideilor de forță fizică și de «dexteritate», - de «rectitudine» intelectuală și de bun simț, - de «dreptate» și de integritate morală, - de fericire și de frumusețe, -

---

²⁷ Acesta este radicalul deks- care se întâlnește sub diverse forme de la indo-iraniul dăksina până la celticul *dess*, trecând prin lituaniană, slavă, albaneză, germană și greacă. Cf. WALDE, *Laieinisches Etymologisches Wörterbuch*, s. v. dexter.

²⁸ Despre aceste denominări [skr. *savyāh*, gr. (în greacă în text) etc.], Cf. SCHRADER, *Reallexikon*, s. v. Rechts und Links; BRUGMANN, *Lateinische Etymologien*, în *Rheinisches Museum*, t. XLIII, 1888, p. 399 sqq.

²⁹ Gr. (în greacă în text) și (în greacă în text) zend *vairyāslara-* (= mai bun), v. h.a. *winistar* (de *wini*, *ami*), arabe *aisar* (= fericit, cf. Wellhausen, *Reste Arabischen Heidentums*, 2, p. 199), la care ar trebui adăugat, după BRUGMANN, latinul *sinister*. După GRIMM (*Geschichte der deutschen Sprache*, 3t p. 681 sqq., 689) și mai recent Brugmann (loc. cit.), stânga ar fi fost, pentru indo-europeni, partea favorabilă; acești filologi au fost înșelați de artificii de limbaj destinate mascării adevăratei naturi a stângii. Este desigur vorba aici de antifraze.

³⁰ Într-o scrisoare pe care a binevoit să mi-o adreseze și pentru care îmi exprim aici toată recunoștința, M. MEILLET arătase deja această explicație în *Quelques hypothèses sur les interdictions de vocabulaire dans les langues indo-européennes*, p. 18 sq.

³¹ În același fel și din același motiv, «numele bolilor și ale infirmităților precum șchiopătatul, orbirea, surzenia diferă de la o limbă la alta»; MEILLET, loc. cit.

de normă juridică; în timp ce cuvântul «stâng» evocă majoritatea ideilor contrare. Pentru a reveni la unitatea acestor sensuri multiple, se presupune în mod obișnuit că termenul «drept» a desemnat inițial cea mai bună mână a noastră, apoi «calitățile de forță și îndemânare care îi sunt în apanajul natural». Nimic nu ne autorizează să afirmăm că vechiul nume indo-european al dreptei ar fi avut inițial un sens exclusiv fizic; iar pentru numele mai recent formate, ca de exemplu cuvântul nostru *droit*³² sau armenescul *adj*³³, înainte de a fi aplicate uneia dintre părțile corpului, au exprimat ideea unei forțe care merge drept spre ținta ei, pe căi normale și sigure, prin opoziție cu tot ce e sinuos, oblic și alături de țintă. La drept vorbind, în limbile noastre, produse ale unei civilizații avansate, diversele sensuri ale cuvântului se prezintă distincte și suprapuse; să ne întoarcem, prin observație comparată, la sursa din care aceste semnificații fragmentare au derivat: le vedem cum se confundă, la origine, unele cu altele în nucleul unei noțiuni care le acceptă pe toate (în chip confuz). Această noțiune am întâlnit-o deja; pentru dreapta, este ideea de putere sacră, ordonată și binefăcătoare, principiu al oricărei activități eficiente, sursă a tot ceea ce este bun, prosper și legitim; iar pentru stânga, reprezentarea ambiguă a profanului și a impurului, a unei ființe slabe și incapabile, dar și răufăcătoare și temute. Forța sau slăbiciunea fizică nu este aici decât un aspect particular și derivat dintr-o calitate mult mai vagă și mai profundă.

La maori, dreapta este partea sacră, sediu al puterilor benefice și creatoare; stânga este partea profană, care nu posedă nicio virtute, chiar dacă [90] unele puteri sunt, cum vom vedea, tulburătoare și suspecte.³⁴ Același contrast reapare, de-a lungul evoluției religioase, sub forme mai precise și mai puțin impersonale: dreapta este partea zeilor, peste care planează fața albă a unui înger bun tutelar; partea stângă este sub controlul său.³⁵ Chiar astăzi, dacă mâna dreaptă este încă desemnată ca mâna bună și frumoasă, iar stânga ca mâna rea și urâtă,³⁶ putem discerne în aceste locuțiuni puerile ecoul slab al calificărilor și emoțiilor religioase care, timp de secole, s-au pliat pe aceste două părți ale corpului nostru.

---

³² Din latinescul vulgar *directum*; cf. DIEL, *Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen*, 5, p. 272, s. v. *ritto*.

³³ A se apropia de skr. *sādhyā*, după LIDEN, *Armenische Studien*, în *Göteborgs Högsk. Arskr.*, XII, p. 75 sq. - M. Meillet, care ne semnaleză nota de față, consideră această etimologie ireproșabilă și foarte probabilă.

³⁴ BEST, în *J. P. S.*, t. XI, p. 25 și t. XIII, p. 236.

³⁵ Von MEYER, *Ueber den Ursprung von Rechts und Links*, în *Verhandlungen der Berlin. Gesellsch. f. Anthrop.*, t. V, 1873, p. 26; cf. GERHARD, *Ueber die Gottheiten der Etrusker*, p. 54 sq.; POTT, *Die quinare und vigesimale Zählmethode*, p. 260. -La greci și romani, dreapta este invocată frecvent în formulele de ceremonial funerar; cf. HORAT., *Ep. I*, 7, 94 =sq. *quod te per genium dextramque deosque penates obsecro et obtestor*; vezi SITTL, *Die Gebärden der Griechen und Römer*, p. 29, n. 5.

³⁶ Cf. GRIMM, *op. cit.*, p. 685.

La maori, este un înțeles curent că dreapta este «partea vieții» (și a forței), în timp ce partea stângă este «partea morții» (și a slăbiciunii).³⁷ În noi, prin partea dreaptă și dinspre ea, intră influențele favorabile și revigorante; invers, prin stânga pătrund în ființa noastră moartea și suferința.³⁸ De aceea trebuie întărită prin amulete protectoare puterea de rezistență a acelei părți deosebit expuse și lipsite de apărare; inelul pe care-l purtăm pe al patrulea deget al mâinii stângi are în primul rând rolul de a îndepărta de noi ispitele și alte lucruri rele.³⁹ De aici, importanța capitală a distincției între cele două părți ale corpului și spațiului în divinație. Am resimțit în timp ce dormeam, un tremur convulsiv; este semnul că un spirit a pus stăpânire pe mine; după cum prezența acestuia s-a manifestat de la dreapta la stânga, eu mă pot aștepta la fericire și la viață sau la ghinion și la moarte.⁴⁰ În general, aceeași regulă este valabilă pentru prezicerile referitoare la apariția animalelor mesagere ale sorții; totuși, aceste mesaje sunt susceptibile de a fi interpretate în mod contradictoriu, după cum se ia ca punct de plecare omul care privește sau animalul care vine în întâmpinarea omului.⁴¹ animalul apare în stânga și prezintă partea lui dreaptă, putând fi deci considerat favorabil. Dar [91] aceste divergențe, întreținute cu grijă de prevestitori pentru [a menține] confuzia printre oamenii de rând și a le spori propriul prestigiu, nu fac decât să pună și mai bine în lumină afinitatea existentă între dreapta și viață, între stânga și moarte.

O concordanță nu mai puțin semnificativă leagă cele două părți ale corpului de locurile din spațiu. Dreapta reprezintă înaltul, lumea superioară, cerul; stânga în schimb reflectă lumea inferioară și pământul.⁴² Nu întâmplător, în imaginile cu Judecata de Apoi, mâna dreaptă a mântuitorului le arată aleșilor Împărăția cerurilor, în timp ce mâna stângă, lăsată în jos, arată celor

---

³⁷ BEST, în J. P. S., t. VII, pp. 123, 133.

³⁸ DARMESTETER, Zend-Avesta, II, p. 129, n. 64.

³⁹ Folosirea [inelului] merge până în antichitatea cea mai veche (egipteană, greacă și romană). Metalul (fier, mai întâi, aur, apoi) este dotat cu o însușire protectoare care ferește de vrajă; gravurile de pe inel îi adaugă puteri. Denumirile celui de-al patrulea deget stâng îi dovedesc caracterul și funcția magică: acesta este degetul «fără nume», «medicul», și, în galeză, «degetul farmecelor». Vezi în Dicționarul lui DAREMBERG și SAGLIO articolele Anulus et Amuletum; POTT, p. 284 sqq., 295; HOFMANN, Ueber den Verlobungs- und den Trauring, în Silzgsb. d. Akad. d. Wissensch. Wien, Ph.-Hist. Cl., t. LXV, p. 850. Cf. despre cuvântul scaevola (de scaevus, gauche), care semnifică vrajă protectoare, VALETON, De modis auspicandi Romanorum, în Mnemosyne, t. XVII, p. 319.

⁴⁰ BEST, în J. P. S., t. VII, p. 130 sqq.; TREGGAR, p. 211 sqq.

⁴¹ Sau, ceea ce este același lucru, zeul care trimite mesajul. Această explicație, deja dată de antici (PLUT., Qu. Rom., 78; FESTUS, 17 S. v. sinistrée aves) a fost definitiv dovedită de VALETON, op. cit., p. 287 sqq. Aceași fluctuație se prezintă la arabi; cf. WELLHAUSEN, p. 202, și DOUTTÉ, Magie et religion dans l'Afrique du Nord, p. 359.

⁴² Derveșii rotitori țin mâna dreaptă ridicată, cu palma în sus, pentru a culege binecuvântările cerești, pe care stânga, coborâtă spre pământ, le transmite lumii inferioare; SIMPSON, The Buddhist praying-wheel, p. 138. - Cf. mai jos, p. 99.

condamnați gura căscată a iadului gata să înghită. Încă și mai strânsă și constantă este legătura care unește dreapta de est sau sud și stânga de vest sau nord, până într-atât încât, în multe limbi, aceleași cuvinte desemnează părțile corpului și punctele cardinale.⁴³ Axa care desparte lumea în două jumătăți, una luminoasă și alta întunecată, traversează de asemenea organismul uman și îl împarte între împărăția lumii și cea a întunericului.⁴⁴ Dreapta și stânga depășesc limitele trupului nostru pentru a îmbrățișa universul.

După o reprezentare foarte răspândită, cel puțin în zona indo-europeană, comunitatea formează un cerc în centrul căruia se găsește altarul, arca sfântă, unde coboară zeii și de unde luminează harul [*les grâces*]. În incinta acesteia domnesc ordinea și armonia, în timp ce dincolo de ea se întinde noaptea vastă, fără margini, fără legi, încărcată cu germeni impuri și străbătută de forțe haotice. La marginea spațiului sacru, credincioșii, cu umărul drept îndreptat spre interior, săvârșesc ritualul în jurul locașului divin.⁴⁵ De o parte, totul este de sperat, de cealaltă parte, totul îi sperie. Dreapta este interiorul, finitul, bunăstarea și pacea; stânga este exteriorul, infinitul, amenințarea perpetuă a răului.

Echivalențele precedente ar permite, ele singure, să se presupună că partea dreaptă și elementul masculin, partea stângă și elementul feminin participă de o natură identică; dar nu putem să rămânem în acest punct la simple presupuneri. Maori aplică celor două părți ale corpului acele expresii de lama tane și lama whahine despre care deja am constatat că au o extindere aproape universală: omul este o combinație de două naturi, virilă și feminină: prima e atribuită părții drepte, a două părții stângi.⁴⁶ În tribul australian wulwanga, pentru a ține cadența în timpul ceremoniilor, se folosesc două bețe, dintre care unul este numit [92] bărbat și e ținut în mâna dreaptă, iar celălalt femeie, și e ținut în mâna stângă: bineînțeles, cel care lovește întotdeauna este «bărbatul», iar cel care primește loviturile este «femeia», dreapta acționează, stânga suportă.⁴⁷ Găsim aici, combinate intim, privilegiul sexului tare și al părții tari. Cu siguranță

---

⁴³ Vezi GILL, *Myths and songs from the South Pacific*, p. 128 sqq., 297 sq. - Ebraicul jamin, sanscritul dākshina, irlandezul dess indică totodată dreapta și sudul; vezi SCHRADER, S. V. I-Iimmelsgegenen. Pentru greci, estul este dreapta lumii, vestul stânga; cf. STOBÉE, *Ecl.* 1, 15, 6.

⁴⁴ De aceea soarele este ochiul drept al lui Horus, luna ochiul său stâng. La fel și în Polinezia; cf. GILL, p. 153. - În reprezentările creștine ale răstignirii, soarele lucește peste regiunea situată la dreapta crucii, unde triumfă noua Biserică, în timp ce luna luminează partea tâlharului cel rău și a sinagogii decăzute. Vezi MÂLE, *L'art religieux du XIIIe siècle en France*, p. 224 sqq., 229.

⁴⁵ Vezi SIMPSON, *op. cit.*, și cf. mai jos, p. 99.

⁴⁶ BEST, în *J. P. S.*, t. VII, p. 123 et t. XI, p. 25; TREGGAR, p. 506, cf. p. 40.

⁴⁷ EYLMANN, *Die Eingeborenen der Kolonie Süd-Australiens*, Berlin, 1909, p. 376. [Îi datorez cunoașterea acestui fapt amabilității lui M. Mauss.]

Dumnezeu a luat una din coastele stângi ale lui Adam pentru a o face pe Eva, căci aceeași esență caracterizează atât femeia, cât și jumătatea stângă a trupului. E vorba despre cele două părți ale unei ființe slabe și fără apărare, un pic neliniștită și de asemenea neliniștitoare, destinată, prin firea ei unui rol pasiv și receptiv, unei condiții de subordonare.⁴⁸

Astfel, opoziția dintre stânga și dreapta are același sens și aceeași influență ca seria de contraste, diverse dar reductibile, pe care le prezintă universul. Putere sacră, sursă a vieții, adevăr, frumusețe, virtute, soare în ascensiune, sex bărbătesc, și, pot adăuga, partea dreaptă: toți acești termeni, ca și opuzii lor, sunt interșanjabili, desemnează sub aspecte multiple aceeași categorie de lucruri, o natură comună, o orientare identică spre unul din cei doi poli ai lumii mistice.⁴⁹ Se poate crede că o ușoară diferență de grad în forța fizică a celor două mâini ar fi de ajuns să explice o heterogenie atât de precisă și de profundă?

IV – Funcția celor două mâini

Caracteristicile diferite ale drepte și ale stângii determină diferența de rang și de funcții care există între cele două mâini.

Se știe că multe dintre popoarele primitive, în special indienii din America de Nord, sunt capabile să converseze fără a scoate o vorbă, prin intermediul unor mișcări de cap și de brațe. În acest limbaj [93], cele două mâini sunt active, fiecare după natura ei. Mâna dreaptă desemnează eul, mâna stângă non-eul, ceilalți.⁵⁰ Pentru a evoca ideea de sus, mâna dreaptă e ridicată deasupra mâinii stângi, care e ținută orizontală și imobilă, în timp ce ideea de jos se exprimă coborând sub dreapta «mâna inferioară».⁵¹ Mâna dreaptă ridicată semnifică vitejie, putere, virilitate; din contră, aceeași mână, dusă spre stânga și sub mâna stângă, evocă, după caz, ideile de moarte, distrugere, îngrijorare.⁵² Aceste exemple caracteristice sunt suficiente pentru a arăta că opoziția dintre

---

⁴⁸ Un igienist contemporan formulează naiv aceeași reprezentare; vezi LIERSCH, *Die linke Hand*, Berlin, 1893, p. 46.

⁴⁹ Tabla contrariilor care, după adepții lui Pitagora, constituie și sunt echivalent al universului, cuprinde: finitul și infinitul, parul și imparul, dreapta și stânga, bărbatul și femeia, staticul și mobilul, dreptul (în greacă în text) și curbul, lumina și întunericul, binele și răul, susul și josul; vezi ARISTOTEL, *Métaph.*, 1, 5, și cf. ZELLER, *Die Philosophie der Griechen* 4, 1, p. 321 sqq. Concordanța cu tabla pe care noi am realizat-o este perfectă: pitagoreicii au definit simplu și au turnat în formă reprezentări populare extrem de vechi.

⁵⁰ WILSON, pp. 18-19.

⁵¹ MALLERY, *Sign-language among the North-American Indians*, în *Ann. Reports of the Bureau of Ethnology*, I, p. 364.

⁵² MALLERY, p. 414, 416 sq., 420 sqq. - Cf. QUINTILIEN, XI, 3, 113 sqq., în SITTLL, p. 358 (pe tema gestului care exprimă abominabilul).

dreapta și stânga, poziția relativă a celor două mâini au o importanță fundamentală în constituirea «limbajului prin gesturi».

Mâinile nu servesc decât în calitate de accesorii la exprimarea ideilor; ele sunt în primul rând instrumente cu care omul acționează asupra lucrurilor și ființelor care îl înconjoară. În domeniile cele mai diverse în care se exercită activitatea umană, trebuie să vedem [și] cele două mâini la lucru.

Prin cult, omul caută înainte de toate să intre în comuniune cu energiile sacre, în scopul de a le hrăni și a le spori, și de a atrage spre el binefacerile acțiunii lor. Pentru aceste legături salutare, doar partea dreaptă este cu adevărat calificată; căci ea participă la natura lucrurilor și a ființelor asupra cărora ritualurile trebuie să acționeze. Zeii sunt în dreapta noastră: deci spre dreapta ne întoarcem pentru a ne ruga.⁵³ Cu piciorul drept trebuie să intrăm într-un loc sacru.⁵⁴ Mâna dreaptă oferă zeilor liturghia sacră;⁵⁵ ea primește și transmite binecuvântarea Cerului în timpul desfășurării serviciului divin.⁵⁶ Pentru ceremonia de binecuvântare sau de consacrare, hindușii și celții înconjoară de trei ori o persoană sau un obiect, de la stânga la dreapta, expunându-i partea dreaptă; ei transmit astfel spre ființa închisă în cercul sacru virtutea sfântă și binefăcătoare care emană dinspre partea dreaptă. În asemenea circumstanță, mișcarea și atitudinea contrare ar fi funeste și un sacrilegiu.⁵⁷

Dar cultul nu constă numai în adorarea plină de încredere a zeilor prieteni. În zadar vrea omul să uite de puterile sinistre care roiesc la stânga sa; nu poate, deoarece ele știu să devină obiect al atenției sale prin loviturile lor ucigașe, prin amenințările lor care trebuie eludate, prin exigențele lor care trebuie împlinite. O întregă parte a cultului, și nu cea mai puțin importantă, tinde [94] să conțină și să împace ființele supranaturale răutăcioase sau mânioase, să alunge și să distrugă influențele negative. În acest domeniu, predomină partea stângă; tot ce e demonic o influențează direct.⁵⁸ În ceremonia maori descrisă de noi, mâna stângă ridică, apoi coboară,

---

⁵³ Vezi SCHRADER, s. v. Gruss. Cf. El BOKHARI, *Les traditions islamiques*, tr. HOUDAS și MARCAIS, I, p. 153.

⁵⁴ El BOKHARI, I, p. 157. Invers, se intră cu piciorul stâng în locurile bântuite de duhuri (LANE, *Modern Egyptians*, p. 308).

⁵⁵ Când intervine mâna stângă, ea nu face decât să urmeze și să dubleze mâna dreaptă; vezi WHITE, *Ancient history of the Maoris*, 1, p. 197. - Mai mult încă, ea este văzută deseori cu un ochi rău; cf. SITTL, p. 51, n. 2 et p. 88 sq. și SIMPSON, p. 291.

⁵⁶ Vezi Geneza, 48, 13 sqq.

⁵⁷ Despre pradakshina și deasil, vezi SIMPSON, p. 75 sqq., 90 sqq., 183 sqq. și mai ales monografia lui CALAND, *Een Indogermaansch Lustratië-Gebruik*, în *Versl. en Mededeel. d. Kon. Akad. v. Wetensch., Afd. Letterk.*, IV, 2. Urme ale acestui ritual se găsesc în toată zona indo-europeană.

⁵⁸ Vezi PLATON, *Lois*, (în greacă în text); cf. SITTL, p. 188 sq.

bagheta morții.⁵⁹ Spiritele morților sau demonii lacomi trebuie calmate cu ofrande: pentru acest contact sinistru e desemnată în totalitate mâna stângă.⁶⁰ Păcătoșii sunt expulzați din Biserică prin ușa din stânga.⁶¹ În ritualurile funerare și în exorcizări, turul ceremonial se desfășoară în «contra-sens» și expunând partea stângă.⁶² nu este justă uneori întoarcerea împotriva spiritelor rele [chiar] a puterilor distructive ținând de partea stângă, aceasta servindu-le în general ca instrument?

În anticamera liturghiei obișnuite abundă practicile magice. Mâna stângă are rolul ei: ea excelează în neutralizarea și anularea sorților răi,⁶³ dar mai ales în propagarea morții.⁶⁴ «Când bei cu un nativ (pe coasta Guineei), trebuie să-i supraveghezi continuu mâna stângă, căci simpla atingere a băuturii de către degetul lui mic ar fi de ajuns pentru a o face mortală.» Fiecare băștinaș, se spune, ascunde sub unghia degetului mic o substanță toxică având aproximativ «acțiunea fulgerătoare a acidului cianhidric».⁶⁵ Această otravă, evident imaginară, simbolizează minunat puterile ucigătoare care-și au locul în partea stângă.

Vedem că nu este vorba aici de forță sau de slăbiciune, de îndemânare sau stângăcie, ci de funcții diverse și incompatibile asociate unor naturi contrare. Dacă, în lumea zeilor și a muritorilor, mâna stângă este blestemată și umilită, ea își are domeniul ei unde stăpânește și de unde dreapta este exclusă; dar un domeniu întunecat și malfamat. Puterea ei are mereu ceva ocult și ilegal; ea inspiră teroarea și repulsia. Mișcările ei sunt suspecte și se vrea ca ea să rămână liniștită și ascunsă, dacă se poate, sub cutele veșmântului, în așa fel încât influența sa corupătoare să nu se răspândească în exterior. Precum oamenii în doliu, viețuind în atmosfera morții, trebuie să se acopere cu un văl, să-și neglijeze trupul, să lase să le crească părul și unghiile, la fel, ar fi deplasat [ca cineva] să se îngrijească prea mult de mâna cea rea: nu îți tai unghiile, o speli mai puțin decât pe cea bună.⁶⁶ Astfel, credința în disparitatea profundă a celor două mâini merge până

---

⁵⁹ GUDGEON, în J. P. S., t. XIV, p. 125.

⁶⁰ KRUIJT, *Het animisme in den Indischen Archipel*, pp. 259 et 380, n. 1.

⁶¹ MARTENE, *De antiquis Ecclesioe- ritibus*, II, p. 82; cf. Middoth, în SIMPTON, p. 142 sqq.

⁶² Vezi SIMPSON și CALAND, loc. cit., și JAMIESON, *Etymological Dictionary of the Scottish language*, 2, s. v. *widdersinnis*. Vrăjitoarele prezintă stânga către diavol pentru a-i aduce închinare.

⁶³ BEST, în J. P. S., t. XIII, p. 76 sq., 236, t. XIV, p. 3; ID., în *Tr. N.-Z. I.*, t. XXXIV, p. 98; GOLDIE, în *Tr. N.-Z. I.*, t. XXXVII, p. 75 sq.

⁶⁴ Vezi *Kauāika sūtra* 47, 4, în CALAND, *Altindisches Zauberritual*, în *Verh. d. Kon. Ak. v. Wetens., afd. Leilerk.*, N. R., III, 2; cf. *ibid.*, p. 184. - Sângele extras din partea stângă a corpului aduce moartea; cf. BEST, în *Tr. N.-Z. I.*, t. XXX, p. 41. Din contră, sângele din partea dreaptă aduce viața, regenerează (rănile lui Hristos răstignit sunt întotdeauna în partea sa dreaptă).

⁶⁵ LARTIGUE, *Rapport sur les comptoirs de Grand-Bassam et d'Assinie*, în *Revue coloniale*, t. VII, 1851, p. 365.

⁶⁶ LARTIGUE, loc. cit.; BURCKHARDT, p. 186; von MEYER, p. 26, 28.

într-acolo că produce o asimetrie corporală, aparentă și vizibilă. Chiar dacă [95] aspectul nu o trădează, mâna maleficului este întotdeauna mâna blestemată. O mână stângă prea bine dotată și prea agilă este semnul unei naturi opuse ordinii, al unei dispoziții perverse și demonice: orice stângaci este un posibil vrăjitor, de care pe bună dreptate de temi.⁶⁷ Din contră, preponderența exclusivă a dreptei, refuzul de a cere ceva stângii, sunt semnul unui spirit din cale afară de înclinat spre divin, închis la tot ce e profan și impur, asemeni acelor sfinți creștini care încă din legăn împingeau pietatea până la a respinge sânul stâng al mamei.⁶⁸ Iată de ce selecția socială îi favorizează pe dreptaci și de ce educația se fixează pe paralizarea mâinii stângi, în timp ce o dezvoltă pe cea dreaptă.

Viața în societate implică o multitudine de practici care fără a face parte integrantă din religie se leagă strâns de ea. Dacă prin unirea mâinilor drepte se face cununia, dacă mâna dreaptă depune jurământ, încheie contracte, ia în posesie, poartă de grijă, aceasta înseamnă că în partea dreaptă a omului rezidă puterile sale, autoritatea care dă greutate și valoare gesturilor lui, forța prin care-și exercită controlul asupra lucrurilor.⁶⁹ Cum ar putea mâna stângă să îndeplinească acte valide și sigure, de vreme ce este lipsită de prestigiu, de putere spirituală, de vreme ce nu are forță decât pentru distrugere și rău? Cununia realizată cu mâna stângă este o unire clandestină și imperfectă, din care nu vor rezulta decât bastarzi. Mâna stângă este mâna sperjurului, a trădării și a fraudei.⁷⁰ Asemeni formalismului juridic, regulile etichetei provin direct din cult: gesturile prin care îi adorăm pe zei servesc la exprimarea sentimentelor de respect și de afectuoasă stimă pe care noi le avem unii pentru alții.⁷¹ Oferim în salut și în prietenie ceea ce avem mai bun, dreapta noastră.⁷² Regele poartă pe partea sa dreaptă emblemele suveranității sale; el plasează la dreapta persoanele pe care le consideră cele mai demne, fără a pângări prețioasele efluvii ale părții sale drepte. Aceasta pentru că dreapta și stânga au realmente o valoare și o demnitate diferită, care are importanță în locul pe care-l atribuim oaspeților noștri, după gradul pe care-l ocupă în ierarhia

---

⁶⁷ De aceea sunt considerate stângace ființele, reale sau imaginare, pe care le credem dotate cu puteri magice redutabile: acesta este cazul ursului la kamtchadali și la eschimoși; vezi ERMAN, în *Verhandl. d. Berlin. Gesells. f. Anthr.*, 1873, p. 36, și J.RAE, în Wilson, p. 60.

⁶⁸ USENER, *Götternamen*, pp. 190-191. - Pitagoreicii, când își încruciau gambele, aveau grijă să nu o așeze pe cea stângă peste cea dreaptă; PLUTARQUE, *De vit. pud.*, 8.- Cf. El BOKHÂRI, I, p. 75 sq.

⁶⁹ Despre manus-ul roman, cf. DAREMBERG și SAGLIO, S. V. manus, și SITTL, p. 129 sqq., 135 sqq. Romanii dedicau dreapta Bunei Credințe; în arabă, jurământul include și numele de dreapta, căreia îi corespunde jamin (WELLHAUSEN, p. 186).

⁷⁰ În persană, «a da stânga» înseamnă a trăda (PICTET, III, p. 227). Cf. PLAUTE *Persa*, II, 2, 44: *furtifica laeva*.

⁷¹ Vezi SCHRADER, s. v. Gruss și CALAND, *Een... Lustraliëgebruik*, pp. 314-315.

⁷² Cf. SITTL, p. 27 sqq., 31, 310 sqq. (în greacă în text), *dextrae*.

socială.⁷³ Toate aceste uzanțe, care astăzi par pure convenții, se explică și capătă un sens dacă le raportăm la credințele care le-au dat naștere.

Să coborâm în continuare în profan. La multe popoare primitive, oamenii, atâta timp cât sunt în stare impură, în perioada doliului, de exemplu, nu se pot servi de mâini, mai ales când mănâncă: trebuie să fie [96] hrăniți în gură sau trebuie ca ei să își ia alimentele cu gura precum câinii, căci dacă le-ar atinge cu mâinile lor pângărite, și-ar înghiți propria moarte.⁷⁴ În acest caz, un fel de infirmitate mistică atinge în același timp ambele mâini și le paralizează pentru un timp. O interdicție de același ordin apasă asupra mâinii stângi; dar, în conformitate cu esența acestei mâini, paralizia este permanentă. De aceea, la modul general, mâna dreaptă și numai ea intervine în timpul mesei. În triburile din zona Nigerului inferior, este chiar interzis femeilor să folosească mâna stângă când gătesc, sub pedeapsa evidentă de a fi acuzate de tentativă de otrăvire sau de vrăjire.⁷⁵ Din contră, asemeni acelor paria asupra cărora se descarcă toate impuritățile, mâna stângă singură trebuie să facă treburile murdare.⁷⁶ Iată-ne departe de sanctuar; dar atât de mare este puterea reprezentărilor religioase că se face simțită până în sufragerie, în bucătărie și chiar și în acele locuri pe care le bântuie demonii și pe care nimeni nu îndrăznește să le numească.

Totuși, se pare că un anumit tip de activitate, cel puțin, scapă de influențele mistice, mă refer la arte și meșteșuguri: rolurile diferite ale dreptei și ale stângii țin în întregime aici de cauze fizice și utilitare. Dar o asemenea concepție nu cunoaște caracterul tehnicilor vechi, impregnate puternic de religiozitate și dominate de mistic. Ce activitate mai sacră de exemplu, pentru primitivi, decât războiul sau vânătoarea! Acestea implică posedarea unor puteri speciale și o stare de sfințenie, greu de dobândit, și încă și mai greu de păstrat. Arma însăși este un obiect sfânt având o putere care, ea singură, face eficace loviturile destinate inamicului. Vai de războinicul care își profanează lancea sau spada și își pierde puterea! E posibil să i se încredințeze mâinii stângi o sarcină atât de prețioasă? Ar fi un sacrilegiu monstruos; este ca și când o femeie ar fi lăsată să pătrundă în tabăra războinicilor, totuna cu a-i destina înfrângerii și morții. Partea dreaptă a bărbatului este cea consacrată zeului războiului: mâna [puterea supranaturală impersonală]

---

⁷³ Despre importanța dreptei și a stângii în iconografia creștină, vezi DIDRON, *Histoire de Dieu*, p. 186, și MALE, p.19 Sq.

⁷⁴ Cf. (pentru maori) BEST, în *Tr. N.-Z. J.*, t. XXXVIII, p. 199, p. 221.

⁷⁵ LEONARD, *The lower Niger and its Tribes*, p. 310. O femeie nici nu trebuie să atingă fața soțului său cu mâna stângă.

⁷⁶ Despre folosirea exclusivă a mâinii stângi pentru purificarea orificiilor corpului «situate sub buric», vezi LARTIGUE, loc. cit.; ROTH, *Notes on the Jekris*, în *Journ. of the Anthropol. Inst.*, t. XXVIII, p. 122; SPIETH, *Die Ewhe-Stämme*, I, p. 235; JACOBS, p. 21 (despre malaezieni); Lois de Manou, V, 132, 136; El BOKHÂRI, I, p. 69, p. 71; LANE, p. 187.

umărului drept este cea care conduce lancea spre ținta fixată: deci mâna dreaptă doar este cea care va purta și va mânui arma.⁷⁷ Totuși, mâna stângă nu va șoma; ea va îndeplini nevoile vieții profane, pe care nicio consacrare intensă nu le-a putut întrerupe și pe care mâna dreaptă, strict destinată activității războinice, trebuie să le ignore.⁷⁸ În timpul luptei, fără să se amestece în acțiune, va putea para loviturile adversarului; în felul acesta, apărarea se potrivește naturii sale: va fi mâna care poartă scutul.

S-a căutat adesea în rolul diferit al celor două mâini în luptă, rol care ar rezulta din structura organismului sau dintr-un fel de instinct, originea [97] reprezentărilor despre dreapta și stânga.⁷⁹ Această ipoteză, respinsă cu argumente peremptorii,⁸⁰ consideră drept cauză ceea ce este un efect. Nu e mai puțin adevărat că funcțiunile războinice ale celor două mâini au putut uneori contribui, printr-un efect invers, la determinarea caracteristicilor și raporturilor lor. Să ne închipuim un popor de agricultori care preferă jafului și cuceririi activitățile pașnice și care nu recurge la arme pentru a se apăra: «mâna cu scutul» va crește în stima colectivă, în timp ce «mâna cu lancea» își va pierde oarecum din prestigiu. Acesta este, în special, cazul tribului zuni, care personifică părțile stângă și dreaptă ale corpului prin speciile a doi zei frați: primul, fratele cel mare, este rațional, înțelept și un bun sfătuitor; al doilea este impetuos, impulsiv, făcut pentru acțiune.⁸¹ Oricât de interesantă ar fi această dezvoltare secundară, care modifică sensibil fizionomia celor două părți, ea nu trebuie să ne facă să uităm semnificația inițial religioasă a contrastului dintre dreapta și stânga.

Ceea ce este valabil pentru arta militară este și pentru celelalte tehnici; dar un document prețios ne dă posibilitatea să observăm direct, la maori, cu ce are legătură preponderența dreptei în meșteșugul uman. E vorba de inițierea unei fete tinere în meșteșugul țesutului: gravă îndeletnicire, învăluită în mister și plină de pericole. Ucenica stă jos, în prezența meșterului, artizan și preot, în fața a doi stâlpi sculptați, înfiți în pământ, formând un război de țesut

---

⁷⁷ BEST, în J. P. S., t. XI, p. 25, și TREGGAR, p. 332 sq.

⁷⁸ TREGGAR, loc. cit.

⁷⁹ De exemplu, Carlyle, citat de WILSON, p. 15; de asemenea F. H. CUSHING, Manual concepts, în *American Anthropologist*, t. V, 1892, p. 290.

⁸⁰ Expozeul pe această temă se va găsi în JACKSON, pp. 51 și 54. Dar argumentul cel mai grav i-a scăpat. E foarte probabil, cum au demonstrat DENIKER, *Races et peuples de la terre*, p. 316 sq., și SCHURTZ, *Urgeschichte der Kultur*, p. 352 sq., ca scutul să provină din bățul cu care se parează, a cărui mănuire presupune o mare dexteritate. Mai mult, există popoare care nu cunosc folosirea scutului; așa este chiar maori (Perey SMITH, în J. P. S., t. I, p. 43, și TREGGAR, p. 316). Or, diferența dintre stânga și dreapta este la maori deosebit de pronunțată.

⁸¹ Vezi CUSHING, op. cit., pp. 290-291, și Zuñi fetiches, în *Ann. Rep. of the Bur. of Ethn.*, II, p. 13 sq. - Cf. un pasaj curios despre Hermes Trimegistul în STOBÉE, *gel.*, I, p. 59, și BRINTON, *Left-handedness in North American aboriginal Art*, în *American Anthropologist*, 1896, pp. 176-177.

rudimentar. În stâlpul din dreapta rezidă virtuțile sacre care constituie arta țesătorului și care-i dau un ajutor eficace în munca sa; stâlpul din stânga este profan și lipsit de orice putere. În timp ce preotul își recită incantațiile, ucenica mușcă stâlpul drept pentru a-i absorbi esența și pentru ca vocația ei să se consacre. Bineînțeles, mâna dreaptă este singura care intră în contact cu stâlpul sacru, a cărui profanare i-ar fi funestă inițiatei, și aceeași mână conduce transversal de la stânga la dreapta firul, care și el este sacru. În ce privește mâna profană, ea nu poate coopera decât umil și de departe la opera măreață care se desfășurează.⁸² Fără îndoială, această diviziune a muncii se relaxează, când e vorba de meșteșuguri/meserii mai grosiere și profane. Cu toate acestea, ca regulă generală, în cazul tehnicilor de punere în mișcare, printr-o manipulare delicată, a forțelor mistice și periculoase rămâne că: mâna sacră și eficientă este singura care poate să-și asume o [98] inițiativă riscantă; mâna nefastă, dacă ar interveni activ, n-ar face decât să sece izvorul succesului și să vicieze opera întreprinsă.⁸³

Astfel, de la un capăt la altul al lumii oamenilor, în locurile sacre unde credinciosul își întâlnește zeul, precum și în locurile blestemate unde se încheie pacte diabolice, pe tron ca și la bara martorului, pe câmpul de bătaie dar și în atelierul liniștit al țesătorului, pretudindeni o lege imuabilă reglează atribuțiile celor două mâini. Tot așa cum profanul nu se poate amesteca în sacru, stânga nu trebuie să împietzeze dreapta. Activitatea preponderentă a mâinii rele nu ar putea fi decât ilegală sau excepțională, că e vorba de om sau de orice altceva, dacă profanul ar putea vreodată să prevaleze asupra sacrului iar moartea asupra vieții. Supremația mâinii drepte este în același timp un efect și o condiție necesară ordinii care guvernează și conservă creația.

Concluzie

Analiza caracteristicilor și funcțiilor atribuite drepte și stângii a confirmat teza pe care deducția ne-a făcut să o întrevădem. Diferențierea obligatorie a părților corpului este un caz particular și o consecință a dualismului inerent gândirii primitive. Dar necesitățile religioase, care fac inevitabilă preponderența uneia dintre cele două mâini, nu determină mâna privilegiată care va fi folosită. De unde vine faptul că puterea sacră va fi invariabil la dreapta, iar cea profană la stânga?

---

⁸² După cum nu poate fi atins de mâna stângă, când este în picioare, stâlpul sacru nu trebuie să fi surprins nici de noapte, nici de către un străin (profan). - Vezi BEST, în Tr. N.- Z.I., t. XXXI, p. 627 sqq., 656 sqq., și TREGFAR (care-l urmează), p. 225 sqq.

⁸³ De exemplu, Carlyle, citat de WILSON, p. 15; la fel F. H. CUSHING, Manual concepts, în American Anthropologist, t. V, 1892, p. 290.

După unii autori, diferențierea dintre stânga și dreapta s-ar explica în întregime prin legile orientării religioase și ale cultului solar. Poziția pe care omul o are în spațiu nu este nici indiferentă, nici arbitrară. Credinciosul, în timpul rugăciunilor și ritualurilor sale, privește firesc spre răsărit, sursă a întregii vieți. În diversele religii, majoritatea edificiilor sacre sunt orientate spre est. Această direcție fixă fiind dată, părțile corpului se dispun de la sine către punctele cardinale: vestul în spate, sudul la dreapta și nordul la stânga. Astfel, caracteristicile regiunilor cerești se răsfrâng asupra corpului omenesc. Soarele rotund [99] de la amiază luminează partea noastră dreaptă, în timp ce umbra sinistră a nordului se proiectează pe partea noastră stângă. Spectacolul naturii, contrastul dintre zi și noapte, lumină și întuneric, frig și căldură îl vor fi învățat pe om să recunoască dreapta și stânga sa și să le pună în opoziție.⁸⁴

În această explicație, observăm influența concepțiilor naturiste, astăzi depășite. Lumea exterioară, cu luminile și umbrele ei, îmbogățește și precizează noțiunile religioase, ieșite din străfundul conștiinței colective; dar nu ea le creează. Totuși, ar fi mai ușor să se formuleze aceeași ipoteză într-un limbaj mai exact și să-i restrângă caracterul până la punctul care ne interesează; dar aceasta s-ar izbi din nou de fapte contrare unui caracter decisiv.⁸⁵ În realitate, nimic nu ne permite să afirmăm că determinările având ca obiect spațiul sunt anterioare celor având ca obiect corpul omenesc. Ambele au aceeași origine, anume opoziția dintre sacru și profan; în consecință, ele concordă cel mai adesea și se întăresc reciproc; dar acestea nu sunt mai puțin independente. Este necesar deci să căutăm în structura organismului linia de departajare care plasează la dreapta cursul binefăcător al harismelor supranaturale.

Să nu se vadă o contradicție sau o concesie în acest recurs final la anatomie. Una e să explici natura și originile unei forțe și alta e să determini punctul în care aceasta se aplică. Ușoarele avantaje psihologice pe care le posedă mâna dreaptă nu sunt decât pretextul unei diferențieri calitative a cărei cauză rezidă, dincolo de individ, în constituirea conștiinței colective. O asimetrie corporală aproape nesemnificativă este suficientă pentru a dirija într-un sens sau în altul reprezentări opuse, deja gata formate. Apoi, grație plasticității organismului [uman], constrângerea socială⁸⁶ adaugă și încorporează celor două membre opuse acele calități de forță și

---

⁸⁴ Vezi VON MEYER, p. 27 sq., și JACOBS, p. 33 sqq.

⁸⁵ 1 Sistemul de orientare, pe care îl postulează teoria, [chiar] dacă se bucură de o mare popularitate și este probabil primitiv, este departe de a fi universal; cf. NISSEN, *Orientation* (Berlin, 1907); 2 Regiunile cerești nu sunt uniform calificate: de exemplu, nordul este pentru hinduși și romani regio fausta pe care o locuiesc zeii, în timp ce sudul aparține morților; 3 Dacă reprezentările solare ar juca rolul care li se atribuie, dreapta și stânga ar trebui intervertite la popoarele situate în emisfera australă; or, dreapta și stânga australienilor și maorilor coincide cu dreapta noastră.

⁸⁶ Această constrângere se exercită nu numai în educația propriu-zisă, dar și în jocuri, dansuri, manifestări care au la primitivi un caracter intens colectiv și ritmic; cf. BÜHER, *Arbeit und Rythmus*.

slăbiciune, de dexteritate și stângăcie care, la adult, par să decurgă spontan din natura [membrelor].⁸⁷

Uneori s-a văzut în dezvoltarea exclusivă a mâinii drepte o însușire caracteristică omului și un semn al preeminenței sale morale. Într-un sens, este adevărat. Vreme de multe secole, paralizarea sistematică a mâinii stângi a exprimat, asemeni altor mutilări, voința care-l anima pe om de a face să predominie sacrul asupra profanului, de a sacrifica dorințele [100] și interesul individului exigențelor resimțite de conștiința colectivă și de a spiritualiza corpul însuși înscriind în el opozițiile de valori și contrastele violente ale lumii morale. Aceasta întrucât omul este o ființă duală – homo duplex – care posedă o mână dreaptă și una stângă profund diferențiate.

Nu este cazul să căutăm cauza și semnificația acestei polarități care domină viața religioasă și se impune organismului însuși. Aici este una dintre chestiunile cele mai grave pe care le are de rezolvat știința religiilor și sociologia în general; [de aceea] nu ar trebui s-o abordăm decât frontal. Poate că i-am adus acestei cercetări câteva elemente noi; în orice caz, nu e lipsit de interes să vedem o problemă particulară redusă la alta cu mult mai generală.

După cum au observat filozofii,⁸⁸ distincția dintre dreapta și stânga este una dintre piesele esențiale ale armăturii noastre intelectuale. Se pare, prin urmare, că este imposibil să se explice sensul și geneza acestei distincții fără a fi de partea, cel puțin implicit, uneia sau alteia dintre doctrinele tradiționale referitoare la originea cunoașterii.

Câte dispute, pe vremuri, între partizanii ideii de înnăscut și partizanii experienței! Și ce frumoasă desfășurare de argumente dialectice! Aplicarea la problemele umane a unei metode experimentale și sociologice pune capăt acestui conflict de aserțiuni dogmatice și contradictorii. Nativiștii au câștig de cauză: reprezentările, intelectuale și morale, ale dreptei și ale stângii, sunt adevărate categorii, anterioare oricărei experiențe individuale, de vreme ce sunt legate de însăși structura gândirii sociale. Dar empiriștii aveau și ei dreptate: căci nu este vorba nici de instincte imuabile, nici de date metafizice și absolute. Aceste categorii nu sunt transcendente decât prin raportare la individ; reasezate în mediul lor originar, care este conștiința colectivă, apar ca fapte naturale, supuse devenirii și depinzând de condiții complexe.

Dacă, așa cum pare, atribuțiile diferite ale celor două mâini, dexteritatea uneia și stângăcia celeilalte, sunt în mare parte opera voinței oamenilor, visul unei omeniri înzestrate cu două

---

⁸⁷ Este posibilă și varianta contrară și selecția și constrângerea socială să fi modificat cu timpul tipul uman, dacă s-ar dovedi că proporția stângacilor este mai mare la primitivi decât la oamenii civilizați. Dar asupra acestui punct dovezile sunt vagi și cu acoperire redusă; Cf. COLENZO, în Tr. N.-Z. I., I, p. 343; WILSON, p. 66 sq., și, despre oamenii din epoca de piatră, WILSON, p. 31 sq., și BRINTON, p. 175 sqq.

⁸⁸ În special, HAMELIN, Essai sur les éléments principaux de la représentation, p. 76.

«mâini drepte» nu are nimic himeric. Dar, din faptul că ambidexteritatea este posibilă, nu reiese că ar fi dezirabilă; cauzele sociale care au dus la această diferențiere a celor două mâini ar putea fi dintotdeauna și pentru totdeauna. Totuși, evoluția care are loc sub ochii noștri nu justifică nicidecum o asemenea concepție. Tendința spre nivelarea valorică a celor două mâini nu este, în civilizația noastră, un fapt izolat sau anormal. Vechile reprezentări religioase, care puneau între lucruri și ființe distanțe de netrecut și care, în special, au fondat preponderența exclusivă a mâinii drepte, sunt astăzi în plin regres. Presupunând că există pentru om avantaje serioase, fizice și tehnice, permițând mâinii stângi să-și atingă cel puțin dezvoltarea deplină, estetica și morala nu ar avea de suferit de pe urma acestei revoluții. Distincția dintre bine și rău, care a fost multă vreme solidară cu antiteza dintre dreapta și stânga, nu va dispărea din conștiințele noastre în ziua în care mâna secundară va aduce o contribuție mai eficace activității [101] umane și ar putea suplini, uneori, mâna dreaptă. Dacă timp de secole constrângerea unui ideal mistic a putut face din om o ființă unilaterală și mutilată fiziologic, o colectivitate eliberată și cu viziune se va strădui să pună mai bine în valoare energiile care dorm în partea noastră stângă și în emisfera noastră dreaptă și să asigure, printr-o cultivare adecvată, o dezvoltare mai armonioasă a organismului nostru.